JADIDLAR MATBUOTIDA MUSTAQILLIK G‘OYALARI VA ZAMONAVIY MEDIA NARRATIVLAR

Xudayberdiyeva Muxlisa Abduganiyevna
SamDChTI, O‘zbek tili,
jurnalistika va kompyuter lingvistikasi kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asr boshlarida Turkistonda shakllangan jadidlar matbuotida milliy uyg‘onish, ozodlik, milliy o‘zlik, ma’rifat va mustaqillik g‘oyalarining ifodalanishi hamda ushbu g‘oyalarning zamonaviy media narrativlari bilan mazmuniy uyg‘unligi tahlil qilinadi. Jadidlar gazeta va jurnallarni nafaqat axborot tarqatish vositasi, balki jamiyat tafakkurini shakllantiruvchi, milliy ongni uyg‘otuvchi va ijtimoiy muammolarni muhokama qilish maydoni sifatida ko‘rganlar. “Taraqqiy”, “Shuhrat”, “Sadoyi Turkiston”, “Oyina”, “Hurriyat” kabi nashrlar orqali ma’rifat, milliy birlik, taraqqiyot, o‘zini o‘zi boshqarish va siyosiy ong masalalari ilgari surilgan. Tadqiqotda jadid matbuotining mavzu tanlovi, murojaat uslubi va jamoatchilik fikriga ta’sir mexanizmlari zamonaviy media narrativlari bilan qiyoslanadi. Jadid matbuoti shaklan bosma nashrga asoslangan bo‘lsa-da, uning asosiy kommunikativ vazifalari — axborot berish, muammoni kun tartibiga olib chiqish, jamoatchilikni fikrlashga undash va ijtimoiy mas’uliyatni kuchaytirish — bugungi media makonida ham dolzarb ekanligi ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: jadidlar, jadid matbuoti, milliy uyg‘onish, mustaqillik g‘oyasi, milliy ong, media narrativ, “Sadoyi Turkiston”, “Oyina”.

Kirish

XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida jadidchilik harakati muhim o‘rin egalladi. Jadidlar jamiyatni yangilash, ta’lim tizimini isloh qilish, zamonaviy bilimlarni ommalashtirish va milliy o‘zlikni mustahkamlash masalalarini ilgari surdilar. Bu jarayonda matbuot alohida kommunikativ vositaga aylandi. Tadqiqotlarda jadid nashrlari milliy ongni shakllantirish, ma’rifiy islohotlarni targ‘ib qilish va yangi jamoatchilik makonini yaratishda muhim rol o‘ynagani qayd etiladi. Jadidlar faoliyatida gazeta va jurnallar oddiy axborot manbai sifatida emas, balki jamiyatni uyg‘otish vositasi sifatida qaraldi. “Taraqqiy”, “Shuhrat”, “Sadoyi Turkiston”, “Oyina”, “Hurriyat” singari nashrlarda xalqning savodxonligi, ta’lim, milliy madaniyat, ijtimoiy muammolar, siyosiy huquqlar va jamiyat taraqqiyoti masalalari keng yoritildi.

–Ma’lumki, o‘zbek milliy matbuotining shakllanishi ma’rifatparvar jadid bobolarimiz faoliyati bilan bevosita bog‘liq. O‘z davrida taraqqiyparvar ziyolilar vaqtli nashrlar faoliyatini yo‘lga qo‘yishda qanday g‘oyalarni ustuvor

bilgan? Qolaversa, Turkiston o‘lkasi, xalqi uchun o‘ta og‘ir sanalgan o‘sha davrlarda vaqtli matbuotning nashr etilishi nimalar evaziga yo‘lga qo‘yilgan?

– Bugun biz hayotimizni O‘zbekiston va jahonda sodir bo‘layotgan voqealar haqidagi yangiliklarsiz, axborotlarsiz tasavvur qila olmaymiz. Bundan tashqari, hammamiz davlat – jamiyat – inson masalasi yoritiladigan ilmiy-ommabop maqolalar, tarixiy, badiiy, falsafiy va boshqa yo‘nalishda yozilgan katta-kichik asarlarni o‘qishga ehtiyoj sezamiz. Buning uchun bizga kitoblar, gazetalar, jurnallar va internet tarmoqlari eng yaqin yordamchi.

Qadimda Turon zaminida matbuot bo‘lmagan vaqtlarda savdo karvonlari, bozorlar, choyxonalar, karvonsaroylar, masjidlar, madrasalar va maktablar yangiliklar va axborotlar almashadigan joy bo‘lgan.

Asosiy qism

Jadid matbuotining shakllanishi Turkiston ijtimoiy hayotida yangi kommunikativ muhitni yuzaga keltirdi. Ilgari jamoatchilikka ma’lumot yetkazishning an’anaviy shakllari ustun bo‘lgan bo‘lsa, davriy matbuot paydo bo‘lishi bilan fikrlarni kengroq auditoriyaga muntazam yetkazish imkoniyati paydo bo‘ldi. Tadqiqotlarda jadid matbuoti yangi jamoatchilik makonining shakllanishiga xizmat qilgani va ma’rifiy hamda ijtimoiy-siyosiy g‘oyalarni ommalashtirgani ta’kidlanadi. Turkistonda milliy matbuotga asos solish uchun birinchilardan bo‘lib harakat qilgan taraqqiyparvar – Munavvarqori Abdurashidxonov bo‘ladi. Uning matbuot sohasidagi ilk faoliyati 1906-yili Rossiya imperiyasi Sirdaryo viloyati gubernatori I.Geyer muharrirligidagi “O‘rta Osiyo umrguzorligi, taraqqiy” gazetasida boshlangan. Munavvarqori Abdurashidxonovning “Nikoh to‘g‘risida” va boshqa maqolalari chop etilgan ushbu gazeta Turkiston general-gubernatorligi buyurtmasi asosida chiqqan bo‘lib, 17 ta soni chiqib to‘xtab qolgan. Shundan so‘ng, Munavvarqori Abdurashidxonov milliy matbuotga asos solishga qaror qiladi. Gazeta ta’sischisi oldiga qo‘yilgan talablardan biri rus tilini bilish bo‘lgani uchun yangi tashkil etayotgan gazetasi – “Taraqqiy”ga rus tilini yaxshi egallagan Ismoil Obidiyni muharrirlikka taklif qiladi.Ta’lim masalasi jadid matbuotida mustaqillik g‘oyasining muhim asoslaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Jadidlar savodli va zamonaviy bilimga ega avlodni shakllantirmasdan turib, jamiyatning siyosiy va ijtimoiy taraqqiyotiga erishish qiyinligini anglaganlar. Shu sababli yangi usul maktablari, o‘qitish metodlari, darsliklar va ta’lim mazmuni haqidagi maqolalar matbuotda keng yoritilgan. Zamonaviy tadqiqotlarda ham jadidlarning matbuot orqali ta’lim islohoti va milliy ongni shakllantirishga katta e’tibor bergani ko‘rsatiladi.

Milliy o‘zlik masalasi ham jadid matbuotining muhim narrativlaridan biri edi. Jadid ziyolilari xalqni o‘z tarixini, tilini, madaniyatini va ma’naviy merosini anglashga chaqirdilar. Milliy o‘zlikni anglash orqali jamiyatda birlik va mas’uliyat hissini kuchaytirish maqsad qilingan. Shu jihatdan milliy o‘zlik haqidagi fikrlar keyinchalik milliy davlatchilik va siyosiy mustaqillik

masalalarini anglash uchun intellektual zamin yaratgan. “Sadoyi Turkiston” kabi nashrlar bu jarayonda alohida o‘rin tutgan. Mazkur gazeta ijtimoiy-siyosiy, ma’rifiy va madaniy masalalarni yoritib, milliy uyg‘onish g‘oyalarini targ‘ib qilgan. Tadqiqotlarda uning Turkiston matbuoti tarixidagi o‘rni va milliy ongni shakllantirishdagi hissasi alohida qayd etiladi.

Jadid matbuotida murojaat qilish uslubi ham o‘ziga xos edi. Mualliflar ko‘pincha o‘quvchini bevosita fikrlashga, jamiyatdagi muammolarga befarq bo‘lmaslikka chaqirganlar. Savol qo‘yish, muammoni tasvirlash, uning sabablarini izohlash va yechim taklif qilish kabi usullar o‘quvchi bilan faol kommunikativ aloqa yaratgan. Zamonaviy tadqiqotlarda o‘quvchilar maktublari, tahririyat munozaralari va javoblar jadid matbuotida jamoatchilik muhokamasining shakllanishiga xizmat qilgani ko‘rsatiladi. 1917-yilga kelib Turkistondagi siyosiy vaziyatning o‘zgarishi matbuot mazmuniga ham ta’sir ko‘rsatdi. Milliy davlatchilik, muxtoriyat, siyosiy vakillik va xalq manfaatlarini himoya qilish kabi masalalar yanada faol muhokama qilina boshladi. Turkiston muxtoriyati bilan bog‘liq voqealar davrida milliy matbuot siyosiy jarayonlarni yoritish va jamiyatni xabardor qilish vazifasini bajargan.

Shu nuqtayi nazardan jadid matbuotidagi mustaqillik g‘oyasini bir necha mazmuniy yo‘nalishga ajratish mumkin. Birinchi yo‘nalish — ma’rifiy mustaqillik, ya’ni xalqning bilim va tafakkur jihatidan rivojlanishi. Ikkinchi yo‘nalish — milliy o‘zlikni anglash va madaniy mustaqillik. Uchinchi yo‘nalish — ijtimoiy faollik va o‘zini o‘zi boshqarish. To‘rtinchi yo‘nalish esa siyosiy huquqlar, muxtoriyat va milliy davlatchilik masalalaridir. Bu yo‘nalishlar o‘zaro bog‘liq holda shakllangan. Jadidlar nazarida ma’rifat jamiyatni o‘zgartirish vositasi, milliy o‘zlik esa jamoaviy birlikning asosi bo‘lgan. Siyosiy ong esa ana shu jarayonlarning mantiqiy davomlaridan biri sifatida namoyon bo‘lgan. Zamonaviy tadqiqotlar ham Turkiston jadidlarining milliy g‘oyani ta’lim, matbuot va ijtimoiy-siyosiy faoliyat bilan bog‘laganini ko‘rsatadi.

Jadid matbuotining zamonaviy media narrativlari bilan bog‘liqligini o‘rganishda “narrativ” tushunchasiga e’tibor qaratish muhim. Narrativ — muayyan voqea yoki muammoni tanlash, unga ma’no berish va auditoriyaga ma’lum izchillikda taqdim etish usulidir. Jadid matbuotida “jaholat — ma’rifat”, “turg‘unlik — taraqqiyot”, “beparvolik — ijtimoiy mas’uliyat”, “milliy tarqoqlik — birlik” kabi qarama-qarshi mazmuniy tuzilmalar ko‘p uchraydi. Zamonaviy media makonida ham shunga o‘xshash narrativ mexanizmlar mavjud. Biroq bugungi media vositalari texnologik jihatdan ancha keng imkoniyatlarga ega. Bir xabar matn, fotosurat, infografika, video, audio va interaktiv materiallar bilan birgalikda tarqatilishi mumkin. Ijtimoiy tarmoqlarda esa auditoriya nafaqat axborotni qabul qiladi, balki izoh, repost, havola va boshqa shakllarda uning tarqalishida faol ishtirok etadi.

Jadid matbuoti bilan zamonaviy media o‘rtasidagi yana bir muhim

o‘xshashlik — jamoatchilik muhokamasini shakllantirish imkoniyatidir. Jadid nashrlarida o‘quvchilar maktublari, tahririyat maqolalari va munozarali materiallar orqali turli ijtimoiy masalalar muhokama qilingan. Bugungi media muhitida esa izohlar, bloglar, podkastlar, ochiq munozaralar va ijtimoiy tarmoqdagi muhokamalar shu vazifani bajarishi mumkin. Biroq ular o‘rtasida muhim farqlar ham mavjud. Jadid matbuoti asosan bosma shaklda tarqalgan va uning auditoriyasi savodxonlik darajasi hamda nashrlarning tarqalish imkoniyatlari bilan cheklangan. Bundan tashqari, mustamlaka ma’muriyati tomonidan senzura va nashrlarni yopish kabi cheklovlar mavjud bo‘lgan. Zamonaviy raqamli media esa tezkorlik va auditoriya qamrovi jihatidan ancha keng imkoniyatlarga ega, biroq unda axborotning ishonchliligi, manipulyativ kontent, noto‘g‘ri ma’lumot va kontekstdan uzib talqin qilish kabi muammolar mavjud.

Jadidlar matbuotining zamonaviy media uchun ahamiyati shundaki, u jurnalistikaning jamiyat oldidagi mas’uliyati masalasini tarixiy tajriba sifatida namoyon etadi. Jadidlar matbuotni faqat xabar yetkazish vositasi emas, balki ma’rifat va ijtimoiy fikrni rivojlantirish vositasi sifatida tushunganlar. Zamonaviy tadqiqotlarda ham jadid matbuoti Turkiston modernizatsiyasining kommunikativ platformasi sifatida tavsiflanadi. Shu bilan birga, jadidlar matbuotidagi mustaqillik g‘oyalarini bugungi siyosiy yoki media sharoitiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Tarixiy davrning siyosiy, ijtimoiy va texnologik sharoitlari boshqacha bo‘lgan. Ammo ma’rifat, milliy o‘zlik, jamoatchilik mas’uliyati, tanqidiy fikrlash va ijtimoiy muammolarni ochiq muhokama qilish kabi tamoyillar bugungi media faoliyatini tarixiy nuqtayi nazardan anglash uchun muhim material bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa

Jadidlar matbuoti Turkiston tarixida milliy ong, ma’rifat va ijtimoiy-siyosiy fikrning shakllanishida muhim kommunikativ vosita bo‘lgan. “Taraqqiy”, “Shuhrat”, “Sadoyi Turkiston”, “Oyina”, “Hurriyat” kabi nashrlar orqali xalqni ilm-ma’rifatga chorlash, milliy o‘zlikni anglash, jamiyatdagi muammolarni muhokama qilish va taraqqiyot zaruratini tushuntirishga katta e’tibor qaratilgan.

Jadid matbuotida mustaqillik g‘oyalari dastlab ma’rifat, milliy uyg‘onish, madaniy o‘zlik va ijtimoiy taraqqiyot bilan bog‘liq holda namoyon bo‘lgan. Keyinchalik siyosiy jarayonlarning kuchayishi bilan muxtoriyat, milliy davlatchilik va siyosiy huquqlar masalalari ham matbuotning muhim mavzulariga aylangan.

Zamonaviy media narrativlari bilan qiyoslaganda, jadid matbuotining asosiy kommunikativ tamoyillari — jamoatchilikni xabardor qilish, muammolarni kun tartibiga olib chiqish, o‘quvchini fikrlashga undash va ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirish — bugungi media makonida ham o‘z ahamiyatini saqlab qolgan.

Shu sababli jadid matbuoti merosini o‘rganish nafaqat tarixiy jarayonlarni anglash, balki zamonaviy media faoliyatining ijtimoiy mas’uliyati, narrativ yaratish mexanizmlari va jamoatchilik bilan kommunikatsiya usullarini tushunish uchun ham muhimdir. Jadidlar tajribasi media vositasining jamiyatdagi ma’rifiy va kommunikativ salohiyatini ko‘rsatuvchi muhim tarixiy manba sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti direktorining o‘rinbosari, atoqli olima, tarix fanlari doktori Dilnoza Jamolova
2. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 1997.
3. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002.
4. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998.
5. Abdirashidov Z. The National Idea of Turkestani Jadids: Developing and Implementing // Türkiyat Mecmuası. – 2024. – Vol. 34, No. 2. – P. 973–1001.